

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ

IV.
TÜRKİYE'NİN GÜVENLİĞİ SEMPOZYUMU

(Tarihten Günümüze Dış Tehditler)

ELAZIĞ 16-17 Ekim 2003

BİLDİRİLER

ELAZIĞ
2004

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ

IV.
TÜRKİYE'NİN GÜVENLİĞİ SEMPOZYUMU
(Tarihten Günümüze Dış Tehditler)

ELAZIĞ 16-17 Ekim 2003

BİLDİRİLER

Editörler
Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÇEVİK

Sempozyum Bilim Kurulu

Prof. Dr. A. Feyzi BİNGÖL (Rektör)
Prof. Dr. Halil NARMAN
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
Doç. Dr. Orhan KILIÇ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÇEVİK

Sempozyum Düzenleme Kurulu

Başkan:
Prof. Dr. A. Feyzi BİNGÖL (Rektör)

Sekreter:
Doç. Dr. Orhan KILIÇ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÇEVİK
Arş. Gör. Ayşegül HÜSEYNİKLİOĞLU

Basın ve Halkla İlişkiler:
Yrd. Doç. Dr. Basri BARUT

Üye:
Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA
Yrd. Doç. Dr. Erdal AÇIKSES
Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY
Dr. Handan ARSLAN
Öğr. Gör. İshak ÇİFTÇİ
Öğr. Gör. Feyzullah EZER
Arş Gör. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ
Arş. Gör. Işıl IŞIK BOSTANCI
Arş Gör. Özcan TATAR
Arş Gör. Sevda ÖZKAYA
Arş. Gör. Aslı ARSLAN
Arş. Gör. Yavuz HAYKIR
Okt. Zafer ÇAKMAK
Okt. Mehmet KÖÇER

ERMENİ VE KÜRT MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞINDA DOĞU ANADOLU'NUN JEOPOLİTİK ÖNEMİ

Davut KILIÇ*

Anadolu'da yaklaşık 1022 yıldır Türk hükümranlığının sürmesine rağmen, başta Avrupa devletleri olmak üzere dünyadaki pek çok millet bölgedeki Türk varlığını hazmetmiş değildir. Bu toprakların bir parçasını oluşturan Doğu Anadolu; geleceğin teknolojisinde önem arz eden, yer altı ve yer üstü enerji kaynaklarının bulunduğu, Kafkaslar, Rusya – Akdeniz, Rusya - Afrika, Rusya – Ortadoğu yolları üzerinde tek geçit yeri olduğu gibi aynı zamanda zengin petrol yataklarını ve Basra Körfezi'ni kontrol eden jeopolitik bir mevkie de sahiptir. Bu özellikleriyle adı geçen coğrafya aynı anda birkaç stratejik değeri bir arada bulundurmaktadır.

1- Stratejik Açıdan Doğu Anadolu'nun Jeopolitiği

Rusya'nın jeopolitik beklentisi, komşu olduğu Doğu Anadolu bölgesiyle buna mücavir güney alanlarını ele geçirerek, bir yandan güneyden sıcak denizlere inme emelini gerçekleştirirken, diğer yandan da Avrupa devletlerinin özellikle İngiltere'nin, Hindistan ve Ortaasya yollarını denetim altına almasını engellemekti. Avrupa devletlerinin jeopolitik beklentilere ise Rus çarlarının jeopolitik amaçlarıyla çatışıyordu. Sömürgecilik anlayışına göre bu devletlerin jeopolitik hedefleri; Akdeniz'i sürekli denetim altında tutarak, stratejik coğrafi alanlarıyla birlikte gelişen sanayinin ürettiği mallara Anadolu, Ortadoğu, Avrasya ve Afrika'nın pazar olması, bu malların üretimine hammadde sağlanması ve enerji kaynaklarına yakın olmaktır. Bu yaklaşım emperyalist devletleri, dünde bugünde Doğu Anadolu bölgesini stratejik açıdan vazgeçilmez hale getirmektedir. Bu cümleden olarak Berlin Antlaşmasının sonuçları, Osmanlı Devletini bir anlamda Avrupa devletlerinin ve çarlık Rusya'nın global tehdit ve tehlikesi altına sokmuştur.[1]

Doğu Anadolu'nun uluslararası politikada önem kazanmasının sebeplerinin başında "Şark Meselesi" ve "Emperyalizm" gelir. Bu durum özellikle Rus ve İngiliz emperyalizminin bölge üzerindeki ileriye dönük stratejik beklentilerinden kaynaklanmaktadır. Rusya'nın sıcak denizlere inmesi için Osmanlı Devletinin parçalanması, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da tarihin hiçbir devrinde görülmeyen bir Ermeni devletinin yanında bir de Kürt devletinin kurulması ile mümkün olacaktı. Ancak Osmanlı devleti'nin dağılma döneminde emperyalist devletlerin pazarlık masalarında defalarca gündeme getirdikleri iki devlet Osmanlı toprakları üzerinde hayata geçirilememiştir. Bunlardan bir tanesi Ermeni devleti, diğeri de Kürt devletidir.

Avrupalı devletler ve Rusya, Berlin konferansından sonra her fırsatta bölgede yaşayan Ermenilerin durumlarını iyileştirme bahanesiyle yeni haklar istemişlerdir.

---

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Bilimdalı Öğretim Üyesi

[1] **Otoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question I**, İstanbul 1989, s. XIII.

Günümüzde ise aynı olay Kürt kardeşlerimiz üzerinden denenmektedir. O gün Ermeni davasına soyunan emperyalistler bugün Kürt davasıyla meşgul olmaktadırlar. Burada dikkat çeken husus, Doğu Anadolu'daki isyanların emperyalist devletlerin bölgeye yönelik faaliyetlerinden sonra çıkmış olmasıdır.

İngiliz Emperyalizminin Bölgeye Yönelik Faaliyetleri

İngiliz yüzbaşı Clayton'a göre; Ermeniler bağımsız büyük Ermenistan için hazırlanırken, gerekli Ermeni nüfus bir türlü istenilen düzeye çıkacak gibi görünmemektedir. Bundan dolayı bir yandan dışarıdan Ermeni göçü özendirilirken, öte yandan bölgedeki Türk nüfus terör ve başka sebeplerle Anadolu'nun diğer yörelerine göçe zorlanmalıdır. Eğer bu iş sessiz sedasız yapılabilirse geriye Kürtlerle, Nesturiler kalır. Bunun için Kürtler, Ermenilerle kader birliğine teşvik edilmelidir. Serbest bir eğitimle aralarındaki dini nefret yumuşatılmalı, bu iki ırk bütünleştirilmelidir. Aynı zamanda onlara Hıristiyanlığı aşılamaya[2] ve aralarında eğitim yapmaya çaba gösterilmeli, eğer bunda başarı sağlanamazsa toprakları işgal edilerek boyun eğmeleri ve uslu durmaları sağlanmalıdır.[3]

Hakim medeniyete mensup güçler, Türk Devletine tazyik ve tahripte dıştan ortaklaşa saldırılarla yetinmeyip, Türk yönetimindeki Gayrimüslim ve Müslim kavimleri isyan ve ihtilale teşvik ederek, Osmanlı camiasındaki gayrimemnun **zümreleri iğfal ve satın alma yoluyla hizmetlerine alarak, istila ordularına öncülük ve rehberlik yapacak işbirlikçi unsurlar olarak kullanmışlardır.**[4]

2 Doğu Anadolu Bölgesinde yaşayan Kürt ahalinin Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin daha iyi anlaşılması açısından, aşağıdaki örnek faydalı olacaktır: Eski Tunceli Valisi Edip Yavuz Bey'in anlattığına göre; Tunceli'nin Pülümür ilçesine bağlı Danzik Bucağı'nın bir dağında "Kırklar Ziyareti" denilen bir yer vardır. Burası Eski Türk inançları çerçevesinde her yıl Keçeli Aşireti tarafından bir bayram havası içinde kadınlı-erkekli ziyaret olunur. Kurbanlar kesilir, yemekler yenilir, oyunlar oynanırdı. Burada ki, "ziyaret" denilen şey, mezar şeklinde ve hakki mezarlardan daha büyük olup taş yığınlarından ibarettir. Ermeni misyonerler, yaptıkları telkinlerde her vakit Ermenilerle Kürtlerin aynı soydan olduklarını ileri sürer ve alevi Kürtlerinin zorla Müslüman yapılmış olduklarını hala Hıristiyanlık inanışlarının değiştirerek koruduklarını öne sürerlerdi. Alevilerin "Allah-Muhammed-Ali" inancını, Hıristiyanlar "Allah-İsa-Ruhul Kudüs" şeklindeki üçleme ile kıyaslayarak, sizinle bizim aramızda yalnız bir sünnet farkı vardır. Oda size zorla kabul ettirilmiştir derlerdi. Bunlara kanmayan Alevi Kürtleri şaşırtmak için misyonerler çeşitli hilelere başvurmuşlardır. Ermeni misyonerleri gizlice "Kırklar Ziyareti"ndeki en büyük mezara büyük bir haç gömüşlerdir. Üzerini eskisi gibi düzelttikten sonra birkaç yıl bekleyerek ters dönmüş taşlarında öteki taşlar gibi kararmasını ve yosunlaşmasını beklemişlerdir. Yine "Kırklar Ziyaretine" gidileceği günler yaklaştığında birgün Keşiş; Keçeli Aşireti reisine giderek üç gecedir üst üste bir rüyadan bahis ile "Kırklar Ziyareti"nde bir haç bulunduğunu ve bu ziyaretin aynı zamanda bir Ermeni evliyasına ait olduğunu, Ermenilerin niçin gelip kendisini ziyaret etmediklerini sorduğunu anlatmıştır. Gördüğü rüyanın sadık olduğuna inandığını eğer orada bir haç çıkmazsa kedisini öldürebileceklerini kanının helal olduğunu söylemiştir. Durumdan meraklanan Keçeli Aşireti önde gelenleri ziyaret günü mezarı açmaya karar vermişlerdir. Fakat mezar açılmadan önce Keşiş, ileride bu işte hile vardır dememeniz için, mezarı açmadan önce iyice inceleyin, daha önce açılıp açılmadığını kontrol edin diyerek bir uyarı yaptıktan sonra mezardan bir taş alarak ters çevirmiş, onlara yeni açılan bir taşın nasıl belli olacağını göstererek, mezarın yakınlarda açılmadığına onları inandırmıştır. Bunun üzerine mezar açılarak herkesin şaşkın bakışları arasında daha önce gömülen haç dışarı çıkarılmış ve hemen orada mevcut olan Ermeniler bir ruhani ayin yapılmış ve artık her yıl birlikte ziyaret etmeye başlamışlardır. Bkz. Hayri Başbuğ, **Kürttürkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara 1984, s. 18 vd.

3 Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)**, (nşr. Ş. Orel), Ankara 1984, s. 385 vd.; İngiliz yüzbaşı Clayton'un raporu üzerindeki değerlendirmeler için bkz. Salim Cöhce, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesi", **Ermeni Araştırmalar**, S: 1, (Mart-Nisan-Mayıs 2001), s. 101 vd.

4 M. Özdağ, "Siyasi Tarih, Coğrafya ve Jeopolitik Konum Çerçevesinde Bölücülük ve Terör Sorunu", **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 1992, s. 14.

Rusya'nın Doğu Anadolu'ya Yönelik Faaliyetleri

Doğu Anadolu'yu Osmanlı Devletinde koparabilmek amacıyla, Moskova'da kurulan "Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü" bölgede yaşayan Ermeni toplumuna yönelik faaliyetlerini uzun yıllar sürdürmüştür.[5] Rusya bu faaliyetlerin bir benzerini de, Petersburg İlimler Akademisi vasıtasıyla 1856'dan itibaren Kürt ahali üzerinde yürütmüştür. Aynı yıl Erzurum Başkonsolosluğuna atanan Alexsander Jaba, Akademiden aldığı talimatla bir "Kürtçe Sözlük" hazırladı. Ruslar bu çalışmanın hemen akabinde Kürtlerin ayrı bir dile ve ayrı bir ırka mensup olduklarını ileri sürmüşlerdir. 1857-1858 yıllarında Petersburg'da P. Lerch tarafından "Kürtler Üzerine Araştırmalar" adlı bir kitap basılmıştır. 1860 yılında Velyaminov Zernov tarafından "Şerefname" Farsça olarak yayınlanmıştır. Charmoy ise bunu korkunç tahriflerle 1868'de Fransızca'ya çevirmiştir. 1924 yılında tekrar hareketlenen kültür bombardımanına Vladimir Minorsky, "Kürtler" adlı bir eserle katılmıştır. İslam Ansiklopedisindeki "Kürtler" maddesi de aynı kişi tarafından kaleme alınmıştır. Erivan Üniversitesinde "Kürt Enstitüsü" ve Revanduz'da bir Kürt koleji açılmıştır. 1956'da Bazil Nikitin "Les Kurdes" adlı eserini yayınlamıştır. Günümüze kadar süregelen bu tür çalışmaların hepsinde gözetilen amaç, ilmi gerçeklerden ziyade bölgede Rus menfaatlerini koruma noktasında olmuştur.[6]

Rus erkanı harbiye yüzbaşısı Averyanof; Doğu Anadolu'da Türkiye Kürtleriyle, Rusya'nın münasebete başlamasının zamanı gelmiştir. Bu iş Rusya için her şeyden mühimdir. Kürtler Rusya tarafına yönlendirilirse taarruza başlandığında Türk Hükümetini müşkül vaziyete sokacaklardır. Bir çok Kürt, Türk ordusunda hizmet görüyor, bunları ordudan firar ettirmeye muvaffak olursanız, bizim için çok faydalı olacaktır. Bu halk paraya pek ziyade tamah ederler, bu hususta verilecek paradan çekinmeyiniz. Kürtlerle münasebetimiz konusu gayet mühimdir.[7] Diyerek Rus Erkanı Harbiyesine gözlemlerini rapor etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Bölgeye Yönelik Faaliyetler

I. Dünya Savaşı sırasında emperyalist güçlerin asıl maksadı Türkiye'yi zayıf düşürerek bölüp parçalamaktı. Bu emellerini gerçekleştirmek arzusuyla; Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeni ve Kürtleri birleştirerek, kuvvetli bir saldırı aleti haline getirmek için senelerce uğraşmışlardır.[8]

Ermenilerin, I. Dünya savaşında Rus yanlısı tavır ve tutumları, bölge halkı ve Türk askeri için ciddi tehlike oluşturması, bölgenin ana gövdeden ayrılma endişesi, Osmanlı yönetimini bu konuda tedbir almaya yöneltmiş, bölgedeki Rus yanlısı ve teröre bulaşmış Ermenileri tehcir etmiştir.[9] Emperyalist devletler doğu Anadolu'da kendi

---

[5] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusya'nın Rolü", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, (Elazığ 17-19 Ekim 2001), Elazığ 2002, ss. 491-504; Davut Kılıç, "Rusya'nın Eçmiyazin Katogikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri", **Erdem**, S: 36; Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesinin Rolü (1828-1915), **Ermeni Araştırmaları**, S: 2, (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001), ss. 49-64.

[6] Aydın Taneri, **Türkistanlı Bir Türk Boyu Kürtler**, Ankara 1983, s. 155.

[7] Cengiz Çakaloğlu, **P. Averyanof'a Göre Doğu Anadolu**, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1995, s. 108.

[8] H. Başbuğ, a.g.e., s. 13.

[9] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, "1915'te Sevk ve İskan Edilmeyen Ermeniler", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim**, (Nisan 2003), Yıl: 4, S: 38, ss. 110-114.

emellerine ulaşmada vasıta olacak yerli işbirlikçilerini kaybedince, bu kez Ermeni gurupların yerine bölgede daha önceden organize etmeye başladıkları, Osmanlı Devletinin hakimiyetini tanımayan Kürt gurupları devreye sokarak, etkinliklerini devam ettirmişlerdir. Başka bir ifadeyle emperyalist devletler "Ermeni Meselesi"ni bahane ederek Osmanlı Devletinin iç işlerine yaptıkları müdahaleyi, bu dönemden itibaren "Kürt Meselesi" bahane edilerek yapılacaktır.

Hayri Başbuğ'un naklettiğine göre; İngiliz gizli belgelerinde Mr. Ryan; "...Reşit Paşa ile Kürt meselesini görüştüm ve Noel'in Malatya'yı ziyaretinin zamansız olacağını söyledim. Gerçi, majestelerinin hükümeti Kürt Meselesinde büyük menfaati olduğu doğrudur. Fakat bu sadece Mezopotamya ile ilgilidir ve sırf orayı korumak içindir...."

21 Temmuz 1919 Mr. Hohler'den Sir Tilley'e gönderilen yazıda;

"...Mezopotamya şimdi bizim olacağına göre, Noel'e bir Kürt devleti kurdurtup, kuzey dağlarını böylece koruyabiliriz..."

27 Ağustos 1919, Mr. Hohler'den Mr. C. Kerr'iye gönderilen yazıda;

"...Kürtler ve Ermenilerin diğer meseleleri beni ilgilendirmez. Bizim Kürt meselesine verdiğimiz ehemmiyet, Mezopotamya'daki yer altı kaynaklarımız içindir..."

İngiliz Dış İşlerinde görevli G. Kidston, 18 Ekim 1919'da şöyle diyordu;

"...Mustafa Kemal, Noel'i memleket dışına kovmakla Kürt aşiretleriyle olan bağlantımızı kesmiş bulunuyor..."

28 Kasım 1919, G. Kidston'dan Sir. E. Crowe'a gönderilen yazıda;

"...Kürtlere her ne kadar inanmasak da onları kullanmamız menfaatimiz icabıdır. Doğu Anadolu'yu ancak savaş çıkartarak Ermenistan ve Kürdistan olarak ikiye bölebiliriz..."[10] şeklinde İngilizler niyetlerini açıkça ortaya koymuşlardır.

Orta doğu petrolleri üzerindeki hakimiyetinin tehlikeye düşmesini istemeyen İngiltere, Ortadoğu ve Rusya arasında bir tampon bölge kurma amacıyla, Ermeni komitecileriyle ve bazı Kürt beyleri ile temas geçerek, Ermeni ve Kürdistan devleti kurma hareketlerini destekleyeceklerini açıklamışlardır.[11] O günden bu güne kadar, bu çerçevede "Kürt halkının kurtuluş hareketi" olarak gösterilen girişimler sömürgeci politikalara kolaylık sağlamak amacıyla, bölgede nüfus etme çabalarından öteye de gitmemiştir.

Diğer taraftan Ortadoğu'daki Kürtçülük meselesinin alevlenmesinde Pehlevi hanedanının Amerikan yanlısı tutumu da önemli rol oynamıştır. Rıza Şah Pehlevi, ülkesindeki bin yıllık Türk varlığından endişe ederek, Türkiye ile ülkesi arasında bir Kürt devleti kurulmasına çaba göstermiştir. İran Şahı, 1925 Raman ve Recko, 1925 Şeyh Sait, 1926 Koçuşağı, 1926-1930 Ağrı, 1928 Sason, 1930 Zeylan Deresi ve Şemdinli olaylarında Rusya ve İngiltere'nin yanında bölgede Türkiye aleyhtarı bir politika takip etmiştir.[12]

---

[10] H. Başbuğ, a.g.e., s. 30 vd.

[11] Haypun veya Haybun teşkilatının kuruluşu: İngilizler, Ermeni komitecileriyle kendi hesaplarına çalışan Kürtçüleri, birleştirmeyi düşündüler. İngiliz gizli teşkilatı bunun üzerine hemen harekete geçip, bununla ilgili bir cemiyet kurulmasına karar verdi. Kendi çıkarcı politikalarına alet etmek için kandırılmış grupları tatmin edecek bir örgüt kurdular. Kürtçe'de "benlik-kişilik" anlamına gelen "hubun" (huwebun) kelimesini, Ermenilerin komitecilerin eskiden beri "Ermeni vatanı" manasında kullandıkları ve Ermenice'de vatan anlamına gelen "haypun" ismiyle benzerliğinden faydalanarak her iki tarafından benimsemesi için örgüt'ün ismini "Hoybun" koymuşlardır. Böylece temeli Ermeni komitecilerden, organları kandırılmış bazı Kürtlerden, mimarı da İngilizler olan bu cemiyeti 1927 yılında kurulmuş oldu. Bkz. H. Başbuğ, a.g.e., s. 53.

[12] Orhan Türkdoğan, "Kürtlerin Kimliği ve Günümüz Siyasi Gelismeleri", **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 1992, s. 69 vd.

Bogos Nubar Paşa'nın, başkanlığında Ermeni heyetinin Avrupa'da yürüttüğü faaliyetlere birkaç kendini bilmez, -Anadolu'da bin yıldır yaşanan birlikteliği emperyalistlerin lehine bozmak için- Kürt temsilcisi sıfatıyla katılmıştır. Adı geçen heyet, Avrupa'da Ermeni ve Kürtlerin birleştikleri yolunda propaganda yapmıştır.[13]

Kürt Ermeni İşbirliğine Bölge Ahalisinin Tepkisi

Halbuki böyle bir karardan ne Anadolu'daki aşiretlerin haberi vardı, nede bu konuda görüşleri alınmıştı. Her şey kendileri tarafından düşünülmüş ve planlamıştı. Fakat bir şey hesaba katılmamıştı, o da bu hareketin ana gövdesini oluşturan Doğu Anadolu'da yaşayan vatansever Kürt ahalinin bu plana evet deyip demeyeceği idi. Sık sık gezelerlerde yer alan Ermeni ve Kürtlerin bağımsız bir devlet kuracakları ve kardeş kavim olduğu safsatası, Doğu Anadolu'da yaşayan halkımız arasında büyük tepkilere neden oludu. Doğu Anadolu'nun her köşesinde protesto telgrafları gelmeye başladı.

26 Şubat 1920 tarihinde İstanbul Meclisi Mebus an'da okunan bu telgraflardan bazıları özet olarak şöyledir.

"...Erzincan halkı diyor ki; Kürtler ve Türkler kardeştir. Ayrılmak istemediğimizi dünyaya ilan ediyoruz..."

Siverek Ahalisinden gelen telgraf; "Kürt-Ermeni işbirliğini şiddetle protesto ediyor ve nefretle kınıyoruz..."

Adıyaman'dan gelen telgrafta ise; "...Kürt ile Türk birbirinden ayrılmaz. Ayrılıkçı fikirleri şiddetle reddediyoruz..."

Hasankale'de gönderilen telgraf; "...Kürt'ün Türk'ten hiçbir ayrılığı yoktur..."

Bir başka telgrafta ise Doğu Anadolu halkı; "Esenlik içinde yaşıyor ve ayrılmak istemiyoruz. TBMM dışında, Kürtler adına söz söyleme yetkisi kimseye verilmemiştir."[14] İfadesiyle bölge ahalisi Türk-Kürt kardeşliğini bir kez daha ortaya koymuştur.

Bir müddet sesiz kalan Ermeni ve Kürt meselesi 1969'da "Lübnan Taşnak örgütü"nün, Kürt hayır cemiyeti'ne yardım ve maddî destek sağlama kararı, Kürt-Ermeni ilişkilerini yeniden canlandırmıştır. Yeni ilişkiler Avrupa'da başlamış, Fransa'da "Avrupa'da Ermeni davasını müdafaa komitesi" ile, Almanya'da Kürtçü örgütlerle işbirliği şeklinde gelişmiştir.[15]

Kıbrıs Barış Harekatında Rum, Ermeni ve Kürtçü İşbirliği

Kıbrıs Harekatının başladığı günlerde uluslararası terör örgütleri de Türkiye aleyhine birleşmeye başlamışlardır. İsveç'in başşehir Stockholm'de yapılan gizli bir toplantıda; Rum, Ermeni ve Kürtçü temsilciler bir araya gelerek, Türkiye'ye karşı mücadele kararı almışlardır.

1-Türkiye'de bir "Kürt Devleti" kurulması için, Ermeni ve Rum örgütleri, maddi ve manevi bütün güçleriyle destek olacaklardır.

---

[13] H. Başbuğ, a.g.e., s. 27.

[14] H. Başbuğ, a.g.e., s. 34 vd.

[15] http://www.turkiyevesiyaset.com/savi1/0110.htm, 06.06.2003; Franz Neumann (1944): "Kendi kaderini tayin hakkı, silahtan başka bir şey değildir. Azınlık sorunlarından doğan her gerilimden yararlanılır. Mümkün olan her yerde milli ve ırksal çatışmalar alevlendirilir. Her çatışma, dünya çapında haysiyet, özgürlük ve eşitliğin yeni bekçisi Almanya'nın eline düşecektir." Bkz. **Avrupa'nın Etnik Parselasyonu**, (nşr. Belgin Mungan), İstanbul 1998, s. 93.

2-Ermeniler ve Rumlar, özellikle batı dünyasında propaganda görevini yüklenecekler, bu arada Türkiye'deki gizli "Kürtçü" örgütlere maddi yardım sağlayacaklardır.

3-Türkiye dışındaki suikastları, Kürtçü ve Rum örgütlerinin yardımı ile Ermeniler organize edeceklerdir.

Bu kararların paralelinde çalışmalara süratle başlanmış, eylemler düzenlenmiş, cinayetler işlenmiş, Avrupa basın ve yayın organlarında Türkiye aleyhine kampanyalar metotlu olarak devam ettirilmiştir. 1974'den itibaren; TİKKO, KAWA, RIZGARİ, ÖZGÜRLÜK YOLU, PKK, ve benzeri terör örgütleri bölgede emperyalistlerin ileri karakol vazifesini görmüşlerdir.[16]

8 Nisan 1980 yılında Lübnan'da maskeli 12 erkek ve 2 kadının düzenledikleri basın toplantısında, Türkiye'de; Kürt Savaşçıları ve Ermeni gerillaları adlı bir örgütün, kendileriyle omuz omuza Türk Hükümetiyle savaşacağını açıklamışlardır. Etrafları silahlı Filistin gerillalarıyla çevrili olan bu kişiler, "Ermeni Gizli Kurtuluş Ordusu" ve "Kürdistan İşçi Partisi" adına konuştuklarını söyleyerek, hedeflerini şöyle açıklamışlardır: "Ermeni ve Kürtlerin istekleri kabul edilip, Türkiye'deki rejim devrilene kadar Türk yetkililere karşı askeri operasyonlar düzenleyeceklerini söylemişlerdir."[17] Toplantının ardında 9 kasım 1980'de Türkiye'nin Strazburg Başkonsolosluğu, 19 kasım 1980'de ise Roma Türk Hava Yolları Bürosu saldırıya uğramış ve bu eylemler PKK ve Asala tarafından ortaklaşa üstlenilmiştir.[18]

6 - 9 ocak 1993 tarihlerinde Beyrut'taki iki ayrı kilisede düzenlenen ve Lübnan Ermeni Kilisesi Başpiskoposu, Ermeni Parti yetkilileri ve 150 gencin katıldığı toplantıda söylenen şu ifadeler oldukça önemli gerçekleri ortaya koymaktadır. "Ermenistan devleti kurulmuş her geçen gün toprakları genişlemektedir. Atalarının intikamını mutlaka alacaklardır. Başta ABD olmak üzere batı ülkeleri Karabağ'da sürdürülen savaşta Ermenileri haklı bulmaktadır. Türkiye'deki iç savaş sürecek, Türk ekonomisi sıfır noktasına gelecek ve halk ayaklanacaktır. Türkiye bölünecek, bir Kürt devleti kurulacaktır. Ermeniler, Kürtlerle olan iyi ilişkilerini sürdürmeli ve Kürtlerin mücadelesini desteklemelidir." 1993 yılındaki bu sözler, Türkiye Cumhuriyeti'nin 2000'li yıllara gelinceye kadar yaşadığı pek çok olaya ışık tutacak niteliktedir.[19]

Hatırlanacağı gibi Berlin Antlaşmasındaki, Ermenilerle ilgili konulan 61. Madde'ye bakıldığında, emperyalistler, biraz da dinsel saikla henüz sadece Ermeni davasının hamîsidirler. Antlaşma uyarınca, Osmanlı yönetiminin görevi Ermenileri,

---

[16] H. Başbuğ, a.g.e., s. 101 vd.

[17] H. Başbuğ, a.g.e., s. 116.

[18] Yaklaşık 12 yıllık bir aradan sonra PKK terör örgütünün Avrupa temsilcilerinden bir grubun Ermenistan'a giderek, PKK terör örgütü mensuplarının Kars bölgesinden Ermenistan'a rahatça girip çıkmaları için anlaşma yaptığı, Sovyet Rusya'nın dağılması ile Ermenistan'ın bağımsızlığına kavuşması sonucu PKK terör örgütünün Ermenistan'da Kürt yerleşim birimlerinde barınma imkanı bularak burada örgüte maddi-manevi destek sağlayıp, faaliyetlerini sürdürdüğü ayrıca, 19-20 mayıs 1992 tarihlerinde bir grup PKK terör örgütü mensubunun Ermenilerle beraber Azeri Türklerine karşı savaşmak için 3 araçla urumiye'den Ermenistan'a hareket ettiği bilinmektedir. Bkz. [http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/teror/pkk.html, 27.06.2003] 4 haziran 1993 tarihinde, ermeni Hınçak partisi, asala ve PKK terör örgütleri batı Beyrut'ta yine bir araya gelerek, PKK terör örgütünün elebaşısını, ermeni yazarlar birliği tarafından "Büyük Ermenistan hayali fikrine katkılarından dolayı" onur üyeliğine seçmişlerdir. Ayrıca ermeni halk hareketi bünyesinde bir Kürtistan komitesi oluşturulmuştur. PKK terör örgütü, 24 nisan tarihini sözde ermeni soykırım günü olarak kabul ederek toplantılar yapmış, "21 – 28 nisan" tarihini "kızıl hafta" olarak ilan etmiştir. Bkz. http://www.stradigma.com/turkce/ozel/makale_02.html, 27.06.2003

[19] http://www.stradigma.com/turkce/ozel/makale_02.html, 27.06.2003

Çerkezlere ve Kürtlere karşı korumaktır. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi aynı emperyalistler daha sonra kendi çıkar hesapları ve Türk düşmanlığı sebepleriyle bu defa bölgede Kürtçülük davasına sahip çıkıp Türkiye'yi bölme noktasına getirmişlerdir.[20] Hatta çıkarları gerektirdiğinde dinî terör örgütlerini de desteklemişlerdir. Kısacası, emperyalizmin Türkiye'ye yönelik faaliyetlerinde, işbirliği yapacağı kesimlerin ne dinî, nede ırkı önemli olmayıp, amaçlarına ulaşmak için gerekli ortamı oluşturarak bu atmosfer içerisinde kendilerine hizmet edecek kitleleri hedefe sürmektedir. Bu anlamda sanki şartlar birinci dünya savaşı sonrasını anımsatmaktadır. O zaman düşünülürse, İngiltere ve ABD'nin bir yandan Kürt kartını bir yandan Ermeni kartını oynadıkları hatırlanacaktır. Bugüne baktığımızda da aynı şeylerin tekrarlandığı görülmektedir.

Ermeni Komiteciler ile Kürtçü ve Bölücü Terör Örgütlerinin Faaliyetlerindeki Benzerlikler

Özellikle Lozan'dan sonra Ermeni kozu gücünü kaybedince, "Kürtlük" üzerinde oynanmaya başlanmıştır. Ermeni hareketi de, ilk önce bir takım dernek türü kuruluşların oluşmasıyla başlatılmış ve iş giderek terör örgütlerine dönüşerek katliama kadar vardırılmıştır. Türk Devlet düzenini yok ederek yerine sosyalist esaslara göre bir devlet düzeni kurabilmek için faaliyet göstermişlerdir. Görüleceği gibi parti programı, bir yandan Marksist esaslara dayanmakta, diğer yandan Ermeni milliyetçiliği yapılmaktadır. Bugünkü PKK'nın (KADEK) siyasallaşma süreci izlendiğinde aynı söylem ve safhaların kullanıldığı görülecektir. Başka bir ifadeyle o gün Ermeni örgütlerinin yapamadığı, Doğu Anadolu'nun Türkiye Cumhuriyetinden koparılması görevini, bugün emperyalist devletler PKK'ya ihale etmiş gözükmektedirler.

Nitekim, Kürtçülükte değişik siyasal ortamlarda oluşturulmuş fakat esas olarak Marksist ortamda güçlenmiş ve aynı Ermeni komitelerinde olduğu gibi PKK ortaya çıkmıştır. Öyle ki, günümüzde sosyal demokrat, liberal ve dinî duyguları yoğun olarak yaşan entelektüel guruplar arasında da bir şekilde Kürtçülük propagandası yapılmakta ve her fırsatta "Kürt hakları"ndan söz edilerek, batının da bunu istediği belirtilmektedir. Tıpkı, Ermeni hareketinde olduğu gibi yabancı devletlerin ilgi ve desteğini çekme çalışmaları, devam etmektedir.

Tarihi süreci içerisinde ermeni terörü üç aşama gösterir: birincisi, terörle Ermeni toplulukları kazanarak kendilerine çekmek ve bu suretle Ermeniliği sağlamaktır.

İkincisi, Ermeni olmayan kamuoyuna, Ermeni olaylarının gücünü ve boyutlarını kabul ettirmek ve konuya ilgiyi sağlamaktır.

Üçüncüsü ise, çıkar guruplarına siyasi gelişmelere ve uluslararası arenada Türkiye aleyhinde kullanabilecekleri kozlar hazırlamaktır.[21] Biraz hafızamızı yokladığımızda PKK terör örgütünün de bu stratejileri takip ettiğini hatırlamak zor olmasa gerek.

Kafkas Ermenilerinden kurulu çeteler, özellikle Ermenilerin yoğun alarak yaşadığı Doğu Anadolu bölgesinde harekete geçerek, eski bir Rus harp hilesi olan değişik bir planı uygulamaya geçirmişlerdir. Hınçak komitecilerinden bir gurup, Müslüman kıyafetine bürünerek, Ermeni köylüleri baskınla katletmiş, diğer bir gurup Hınçak çetesi ise, Türk Ermenisi kıyafetini giyerek, Müslüman köylüleri değişik

---

20 http://www.aydinlanma1923.org/sayi/34/34.htm, 28.06.2003

21 http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/teror/ortak_ozellikler.html, 27.06.2003.

zamanlarda katletmişlerdir. Böylece her iki din salikleri arasında kan davası zuhur ettirilmiştir.[22] PKK'da bu taktiği bölgede bin yıldır birlikte yaşayan Türk ve Kürt ahaliye karşı kullanmıştır.

Yine ilginç bir benzerlik Osmanlı Devleti, 1896 Aralık ayında siyasi sebeplerden dolayı mahkum edilen Ermeniler için umumi bir af çıkarttığı gibi pek çok konuda Ermeni toplumu için iyileştirmeler yapmıştır. Ancak Osmanlı hükümeti bu davranışıyla ne Ermenileri ne de emperyalist devletleri hoşnut edememiştir.[23] Bugünde aynı şekilde PKK terör örgütüne ve yöneticilerine batılı devletlerce af kampanyaları gündeme getirilmektedir.

Özellikle Avrupa ve Amerikan yardım kuruluşları kisvesinde bölgede faaliyet gösteren misyoner kuruluşlarca, Avrupa ve Amerika'ya taşınan Kürt guruplar tarafından, Türkiye'ye karşı Ermeni, Rum lobisinden sonra bir de Kürt lobisi oluşturulmuştur.

Türkiye'deki ve komşu bölgelerdeki gelişmeler dikkat çekicidir. Soğuk savaşın bitişiyle Türkiye'nin uluslararası rolü ve konumu büyük ölçüde değişmiştir. Doğu Avrupa'da ve Sovyetler Birliği'nde komünizmin çöküşü Türkiye'yi bir çok önemli konuda dış politikasını yeniden tanımlama ve şekillendirmeye itmiştir. İlk başlarda Türkiye'de pek çok entelektüel soğuk savaşın bitişiyle ülkenin stratejik öneminin azalacağını düşünmekteydi. Ancak bu korkular asılsız çıktığı gibi hızla globalleşen dünyada Türkiye'nin stratejik önemi bir kat daha artmış gözükmektedir. 21. yüzyılın başında Batı'nın Türkiye'ye karşı ilgisi oldukça yüksektir.[24]

Türkiye ve Türklüğe yönelik, Ermeni ve Kürt Meselesinin ortaya çıkarılmasında ve yönlendirilmesinde ki, temel sebep emperyalist devletlerin Türkiye'ye yönelik çıkarlarında aranmalıdır. Zira bilinmelidir ki, bugün Avrasya başta olmak üzere, hızlı biçimde gelişen ve değişen dünya siyasi konjonktürü karşısında Orta Doğu, Kafkaslar ve Balkanların çevrelediği jeopolitik ve jeostratejik bölgenin merkezinde bulunan Türkiye'nin temel dengeler bakımından önemi, ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra bir kez daha ortaya çıkmıştır.[25]

2- Doğu Anadolu'nun Teopolitiği

Anadolu, farklı medeniyetlerin, farklı hayat tarzlarının karşılama ve kesişme çizgisinde, kıtaların kavşağında, insanlığın büyük bölümünün dünya görüşlerine, mefkurelerine temel olan semâvî dinlerin kaynak bölgesi civarında bulunmaktadır. Bu **cümleden olarak Doğu Anadolu, Küçükasya'yı sadece kıtalar arası ulaşım ve**

---

[22] Levon Panos Dabağyan, Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi, İstanbul 2001, s. 88; Nitekim II. Dünya Savaşı döneminde, Rusya'ya giren Alman ordusuna karşı ayni hileli taktik uygulanmış ve kominizim zulmünden yılmış olan Rus köylüsünün Alman Ordusuna karşı dostça tavır alması, Kızıl Orduyu haklı olarak tedirgin etmiş ve mezkur Rus hilesine başvurularak, Alman üniforması giyen Kızıl Ordu mensupları Rus köylüsüne ani baskınlar yaparak, onları hunharca katletmişlerdir. Böylece Almanlardan soğuyan Rus köylüleri, istemeyerek de olsa Kızıl Ordu'nun saflarına geçmişlerdir. Bkz. L. P. Dabağyan, a.g.e., s. 87.

[23] Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, Ankara 1994, s. XVI.

[24] Z. Khalilzad. F. Stephen Larrabe, **Türk-Batı ilişkilerinin Geleceği Stratejik Bir Plana Doğru**, (nşr. Işık Kuşcu), Ankara 2001, s. 23.

[25] H. N. Paşa, a.g.e. I, s. XXIV; Ortadoğu petrolleri uğruna Kürtlerin çilesi bitmiş değildir. Aynı mizansen, biraz figürler değişik olmakla beraber, bugün yine gündemdedir. Bu oyunlar, yüz yılı aşkın bir süreden beri emperyalist güçler tarafından Osmanlı Devletinde, Türkiye Cumhuriyetinde ve Ortadoğu'da gündeme gelen siyasi Kürtçülük hareketleri zaman zaman kendini hissettirmektedir. Bkz. O. Türkdoğan, a.g.m., s. 71.

ticaret için değil, evrensel olma iddiası taşıyan dinlerin, ideolojilerin, medeniyetlerin de yayılma ve üstünlük kurmak için hedef aldığı bir yer durumuna getirmektedir.[26]

Büyük Ortadoğu Projesinin Dinî Temelleri

Kendilerini "Tanrı'nın Seçilmiş Halkı" olarak gören, diğer tüm ırklardan üstün olduklarını, onları yönetme hakkına sahip bulunduklarını ve Mesih'in gelişiyle bir dünya egemenliği elde edeceklerine inanan Yahudilerle, Evanjelikler aynı inanca sahiptirler. Evanjelikler, Yahudilerin üstün olduklarını kabul etmekte ve kendilerini onlara destek olmakla yükümlü kişiler olarak görmektedirler.

Tanrı tüm insanlara aynı şekilde bakmamaktadır. Tanrı insanları iki kategoriye ayırır; Yahudiler ve Yahudi olmayanlar. Tanrının bir dünyevi birde uhrevi olan iki planı vardır. Dünyevi olan Yahudiler içindir. Uhrevi olan ise Evanjelik Hıristiyanlar içindir. Öteki insanlar örneğin Budistler, Müslümanlar yada Evanjelik olmayan insanlar, Tanrı için önem taşımazlar. Bu ilginç inanç'a göre Yahudiler Tanrı'nın seçilmiş halkıdır. Onlar için Tanrı, dünya egemenliğini öngören ilahi bir plan hazırlamıştır. Evanjelikler ise bu plana destek olacaklar ve kendileri için gerçek kurtuluş ahirette gerçekleşecektir. Mesih geldiğinde Yahudiler ve onlara destek olan Evanjelikler bir yanda, "Yahudilerin düşmanları" (şer cephesi) ise; Papa ve temsil ettiği kitle yani Katolikler, Müslümanlar ve Rusların ittifakı ile ortaya çıkacaktır. İki taraf arasında büyük bir savaş "Armageddon" yaşanacak, Hz. İsa dünya'ya geri dönecek ve onun önderliğinde Yahudiler savaşı kazanarak, bin yıl sürecek bir dünya egemenliği elde edeceklerdir. Evanjelikler, Eski Ahit'teki, Yahudilerin Tanrı'nın seçilmiş halkı olduğu, Kutsal Toprakların Yahudilerin malı olduğu, Yahudilerin Mesih'in gelişi ile birlikte bir dünya egemenliğine ulaşacakları gibi hüküm ve kehanetlerini tamamen kabul ederler. Bu nedenle de kendileri için en büyük misyon, Yahudilerin egemenliğine destek olmak olduğunu düşünürler. Bunun için Amerika'nın İsrail'e yaptığı her türlü yardımı destekledikleri gibi bölgede İsrail'in yaptığı bütün girişimlere de arka çıkarlar. Bunlar eski Ahit'teki tarihsel Siyon toprağı ile bugünkü İsrail devletini aynı şey olduğuna inanmaktadırlar.[27]

Günümüz de Evanjelikler, Mesih beklentisiyle yaşadıklarından, Mesih'in gelişinin önündeki engelleri ortadan kaldırmak için İsrail devletine destek vermektedirler. Evanjeliklerden bazıları daha da ileri giderek tüm "Vaatedilmiş Toprakları" İsrail'in egemenliği atlına alınmasını istemektedir. Bölgede İsaril'in daha

---

26 Muzaffer Özdağ, a.g.m., s. 12. Tarihi gerçek şudur ki, Hıristiyan batı, kadim Hıristiyanlık dairesinde gördüğü coğrafyada, rakip bir din ve medeniyete mensup, ari olmayan Asyalı bir kavmin kendisiyle benzeşip bütünleşmeden yurt edinmesine, üstünlük kurmasına, varlığını eşit hukukla sürdürmesine hiçbir zaman hoşgörü ile bakmamıştır. Avrupa'nın bütün kıtalara ve denizlere taşıp yayıldığı, dünya servetlerinin tümüne el koyma hırsına kapıldığı ve yeryüzü egemenliğini temsil ettiği bir safhada, yüzyıllarca tehditkar bir güç olarak gördüğü rakip din ve medeniyetin önderlik mevkiindeki Türk devletine karşı iyi niyetli davranması da beklenemezdi. Bkz. M. Özdağ, a.g.m., s. 13 vd.

27 İsmail Vural, **Evanjelizm**, İstanbul 2003, s. 15 vd; Hz. İsa'nın yeryüzüne dönebilmesi ise O'nun gelişini tamamlayacak işaretlerin yeryüzünde sahnelenmesine bağlıdır. Kitab-ı Mukaddes'te kehanette bulunan ve Evanjeliklerin inandıkları kıyamet öncesi vuku bulacağına inanılan yedi aşama şunlardır: 1- Yahudilerin Filistin'e geri dönmeleri, 2- Büyük İsrail'in kurulması, 3- İsrailoğulları dahil Dünya'nın tüm uluslarına İncil'in vaaz edilmesi, 4- Yedi yıl sürecek olan felaket dönemi, 5- Armageddon Savaşı, 6- Kilise'ye iman edenlerin semaya (cennet'e) yükseltilmesi, 7- Hz. İsa'nın ikinci kez dünyaya gelişi, Hıristiyanlara göre İsa Mesih birinci gelişinde hidayet kapısını açmıştır. İkici gelişinde dünya hakimiyetini kuracaktır ve bu gelişi Nisan ayına denk gelecektir. Evanjelikler kıyametin bugünkü nesil üzerine kopacağına inanmaktadırlar. Bkz. İ. Vural, a.g.e, s. 30.

saldırgan bir üslup takınması, gerginliği artıracak ve Evanjelik inançlarına göre Mesih'in gelişinin yolları açılacaktır. İsaril'in Vaatedilmiş toprakları egemenliği altına geçirmesi için kısmen Türkiye ve Ürdün, Irak, Suudi Arabistan, Mısır, Sudan, Lübnan ve Kuveyt'in tamamen işgal etmesiyle mümkün olacaktır. Büyük İsrail olarak Siyonistlerin hedef aldığı topraklar Nil'den Fırat'a uzanmaktadır. Önümüzdeki süreçte Ortadoğu coğrafyası üzerinde yeni savaşları ve haritaların değişmesini görmek uzak bir ihtimal gözükmemektedir. Bu durumda Amerika'nın yeni dillendirmeye başladığı "Büyük Ortadoğu Projesinin" temellerini olusturmaktadır. O gün emperyalistler tarafından Ermenilerle kardeş ilan edilen Kürt ahali, bugün Yahudilerle kardeş ilan edilmeye çalışılmaktadır. Zira Arap dünyası içerisinde yalnız kalan İsrail Devletinin Nil'den, Fırat'a kadar uzanan bölgeyi ele geçirmesinde, Kürt guruplara taşeron rolü biçilmektedir. Çünkü Avrupalı devletlerce, insan hakları adına çağın gereği olarak sunulan bir takım hak ve hürriyetler, namına Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerine yapılan zorlamalar, menfaat elde etmekten başka bir şey değildir. Islah edilmiş, kuvvetlenmiş, kendi kendisine kifayet eder, bir Türkiye demek emperyalist devletler için kârlı imtiyazların sonu demektir.[28]

Amerika yeni bir imparatorluk tanımı ile karşı karşıyadır. Bu imparatorluğun en belirgin özelliği "yüce Amerikan" değerlerini dünya'ya dayatmaktır. Başak bir ifadeyle ötekinin varlığına tahammülsüzlük ve başta enerji olmak üzere ötekinin kaynaklarını kendi hesabına geçirmektir. Bunun gerekçesi de; Hıristiyan köktendinci referanslardan beslenen bir yönetim anlayışıdır. Kısacası Amerika yeni bir militarist din imparatorluğuna dönüşmektedir.[29]

Bütün bu verilerden hareketle Ermeni ve Kürt meselesinin, Ermeni ve Kürtlerin dışında jeopolitik bir mesele olduğu hususunda yeniden yeterli ve doyurucu çalışmalara ihtiyaç vardır. Başta elit seviyedeki yöneticiler olmak üzere, Türkiye cumhuriyeti vatandaşlarının coğrafyadan kaynaklanan bu gibi tehditlere ve bundan sonra bölgeye yönelik ortaya konulacak senaryolara karşı daha duyarlı hale getirme zarureti vardır.

[28] Süleyman Kâni Ertem, **Şark Meselesi Osmanlının Sömürgeleşme Tarihi**, İstanbul 1999, s. 158.
[29] İ. Vural, a.g.e, s. 26.